

СВОЄРІДНІСТЬ ХУДОЖНЬОГО ВИРАЖЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО СТАНУ ГЕРОЯ-ДИТИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ 1970 – 1980-Х РОКІВ

У статті окреслено векторність внутрішніх станів героїв-дітей на матеріалі низки творів українських прозаїків 1970–1980-х років (оповідання “Щоб татко бив фашистів!” К. Гриба, “Так пахла тиша...” В. Кави, “Садівник” Д. Ткача, повісті “Первінка” М. Вінграновського, “Будь обережна, Марійко!” В. Кави, “Тисяча вікон і один журавель” Лариси Письменної, “Вогник далеко в степу” Гр. Тютюнника, “Теплий попіл” Б. Харчука та ін.), висвітлено психологізм відтворення емоціональних відчуттів героїв, своєрідність характеротворення, індивідуальність зображення дитини у творчості названих письменників тощо.

Ключові слова: психіка, внутрішній стан, характер, душа, особистість, емоції, почуття, настрої, переживання, дії, вчинки.

Alona Taranenko. Peculiarities of Inner States of Child Hero in Ukrainian Prose of the 1970s – 1980s

The article explores vectors of the inner states of child heroes in the works by Ukrainian prose writers of the 1970s – 1980s (short stories “Let my Dad Beat Fascists!” by K. Hryb, “So the Silence Smelt...” by V. Kava, “The Gardener” by D. Tkach, stories “Pervinka” by M. Vingranovskyi, “Be Careful, Mariyka!” by V. Kava, “One Thousand Windows and One Crane” by Larysa Pys’menna, “A Light Far in Steppe” by H. Tiutiunyk, “Warm Ash” by B. Kharchuk etc.). It highlights the ways of depicting psychological peculiarities of the characters’ emotions and specifics of character formation, individual approaches of the authors to portraying the child.

Keywords: psychic, inner state, character, soul, personality, emotion, feeling, mood, experience, act, action.

Багатогранний і непростий світ особистості (зокрема, і дитини), специфіка її світобуття в усі часи займали в науці особіне місце. М. Жулинський слушно зауважує: щоб “художньо осягнути складну суть людини, її різнобічні зв’язки і відношення з світом, треба розкрити складність психологічних процесів, зрозуміти діалектику людської душі” [4, 22]. Внутрішні стани

дітей – героїв аналізованих творів окресленого часопроміжку – зазвичай спрогнозовані характером їхнього світосприйняття і світорозуміння, що абсолютно художньо виправдано. Дитячі душі, серця – своєрідний фільтр того, що відбувається навколо, породжує (уможливлює) різні психологічні стани, які, за влучним висловом В. Фащенко, “невичерпні й плинні” [12, 63], “випадкові <...> чи характерні, поверхові й глибокі, усвідомлені й неусвідомлені, короткочасні й довготривалі” [11, 202].

Проблеми художнього моделювання душевних поривів особистості, вектори їх позитивності/негативності в українській прозі епохи тоталітарної несвободи (1970–1980-ті роки) свого часу були в центрі уваги дослідників, зокрема А. Гурбанської, В. Дончика, Н. Полохової, І. Співак, Л. Тарнашинської, Н. Тульчинської, О. Чепурної та ін. Бажаючи розглянути заявлену тему з нових методологічно-поетологічних позицій, виходимо з розуміння її актуальності для сучасного прочитання багатьох творів.

У сюжетах творів, залучених у статті до аналізу, пріоритетним є визначення в моделюванні картин людського буття як домінантної позиції психоклімату індивіда, репрезентація психологічного стану дітей, що в їхній характеристиці простежується орієнтація авторів на стани людини, описані в науці. Адже “на їхньому ґрунті виникають властивості особистості, які потім, у свою чергу, впливають на весь комплекс її почуттів і настроїв” [11, 202]. Наприклад, гнів, обурення Ярослава (героя повісті “Тисяча вікон і один журавель” Л. Письменної), що спалахує в ньому й зумовлює його відповідні дії, автор трактує як результат безпомічності, беспорядності дитини, котра переходить у миттєве переживання, злість, а іноді й ненависть. Такий стан хлопця фіксується в епізоді, де він став випадковим свідком розмови сусідів на кухні про те, що Петро Супрун йому нерідний батько: “Неправда, він рідний! Він мені найрідніший! Ні в кого немає такого рідного татка, як у мене! <...> Я кричав та кричав, а вони всі мовчали. <...> Я повернувся й побіг до своєї кімнати. Я насилу її відімкнув, у мене аж ключ стрибав у руці. Я ліг на своє ліжко і зарився обличчям в подушку. Мені просто вмерти хотілося. <...> я більше нікому не вірю...” [10, 497], “Я майже нічого не їв, я давився обідом <...>...блукав вулицями і все думав та думав... Мені аж голова розпухла від думок. Я, мабуть, обійшов півміста, мало не потрапив під тролейбус, бо від сліз я дороги не бачив...” [10, 499]. У такій реакції героя на почуте яскраво простежується сприйняття своїх стосунків зі світом дорослих. Оскільки мама померла рано (герой майже її не пам’ятає), то єдиною (крім бабусі) близькою людиною, що добре розуміла, відчувала хлопчика, сприймала як дорослого, був вітчим. Тісний зв’язок дитини з Петром Супруном – це ніби справедлива компенсація відсутності материнської любові. Та інформація, яку випадково підслухав хлопець, певною мірою похитнула усталену модель їхнього життя. Від нерозуміння (через свій вік), небажання приймати ситуацію і змінювати бодай щось у своєму житті герой бунтує. Природність такої поведінки зазначена через подієві деталі психологічного змісту: кричить, тікає до кімнати, ховає обличчя, блукає містом тощо. Дії й учинки хлопчика вмотивовані специфікою його світорозуміння. Адже діти, на відміну від дорослих, не стримують зазвичай своїх емоцій, не продумують кроки наперед; вони гостро реагують на те, що не вписується в їхній життєвий досвід, або щиро захоплюються, радіють із того, що приносить внутрішнє задоволення.

Психологічно відтінено й вираз почуттів героя оповідання “Так пахла тиша...” В. Кави семикласника Василя (у душі якого щойно спалахнуло перше трепетне почуття до восьмикласниці Каті), коли він став випадковим свідком розмови сусідки з матір’ю дівчинки: “Поки ти там із свиньми марудишся, – тягла сусідка з-за тину голову, – твоя Катька вже кавалерів водить. Отамечки в сіні з Василем Ковальчуковим недавно клубились...” [6, 61]. Деталі характеристики переживань хлопця: здалось, що на нього “впало небо” [6, 61]; “...наосліп кинувся геть. Летів городами. Борсався в заметах. Продирався через якісь кущі, переплигував через чиїсь тини... Біг, біг – світ за очі, намагаючись утекти од того єхидного голосу, од тої усмішечки...” [6, 62], – засвідчують вразливість чутливої душі, її реакцію на несправедливість, наклеп, брехню. Психологічний стан підлітка, його дії, як акцентовано розвитком сюжету твору, продиктовані, з одного боку, одвічною суперечністю батьків і дітей, а з другого – закономірністю щирого дитинного протесту проти абсурдності ситуації. Подібний психічний стан образи, злості художньо презентовано і в “Теплому попелі” Б. Харчука, в епізоді, де дід Грива, розмірковуючи над тим, чий Степан син, згадує бруталне прізвисько батька. Ці слова, невірні, необережні, про найріднішу людину хлопчика зумовлюють його внутрішній стан, що виражено передусім через лаконічне порівняння серця з камінцем: “...мале серце стиснулося, стало камінцем, і він відчув його в своїх грудях...” [13, 232].

Один із важливих мотивів у творах про дітей визначеного періоду, пов’язаних із відтворенням психологічного світу дитини, – мотив страху. Наприклад, основним у розвиткові сюжету повісті “Тисячавікон і один журавель” Л. Письменної бачимо епізод, у якому художньо осмислюються драматичні відчуття хлопчика, котрий боїться бути тягарем найріднішим людям; у “Первінці” М. Вінграновського герой боїться не виправдати сподівання близьких, а голодний герой-підліток із “Вогника далеко в степу” Гр. Тютюнника – втратити можливість поснідати тощо. Страх породжує й нерозуміння дітьми черствості дорослих, що повсякчас лякають їх своїми діями, грубими відповідями (“Роман і Яринка” Б. Харчука, “Первінка” М. Вінграновського) та ін. Боїться й Діма (“Діти” А. Дімарова), коли розшукує поміж палаючими вагонами маму, коли підтюпцем біжить за Семеном Яковичем, аби не залишитися в степу на самоті.

Через показ ставлення героїв-дітей до тих, хто поруч, розкриваються такі морально-психологічні риси їхніх характерів, як співчуття, милосердя, занепокоєння, тривога за інших. Наприклад, В’ячеслав Денисенко (“Вишневі ночі” Б. Харчука), усвідомивши, що затримана Калина замерзає в благенькому одязі, укриває її кожушиною; герої Б. Харчука (“Крижі”), ризикуючи власним життям, рятують пораненого бійця; Марійка (“Будь обережна, Марійко!” В. Кави), переймаючись горем старого дядька Карпа, який утратив свою сім’ю, вирішує певним чином розрадити його й співає жниварську пісню (“Ой чиє ж то поле / Зажовтіло стоя? / Іванове поле / Зажовтіло стоя...” [5, 82]).

Художня реалізація мотиву відчаю також спроектована на розкриття внутрішнього світу дітей. У Василька (“Садівник” Д. Ткача) він пов’язаний з емоційним сприйняттям нищення саду; у Степана (“Теплий попіл” Б. Харчука) – з усвідомленням свого статусу сироти (епізод, коли хлопчик тихо заплакав від своєї безпомічності, від болю, спричиненого невдалою спробою загнати глибоко в землю городника); у німченяти Франца (“Ніч без милосердя” В. Земляка) стан розгубленості, відчаю – вияв внутрішньої спустошеності, самотності тринадцятирічного хлопчика, котрого покинув батько (як і Сашка [“Мовчун” В. Близнаця], що його зрадила мати: найрідніша людина проміняла його на приймака). Якщо герой Д. Ткача (“Садівник”) Василько не може змиритися з тим, що хтось руйнує простір, де йому було комфортно, де загартовувався його характер, то з героями інших творів, про які йшлося вище, пов’язана проблема усвідомлення дитиною своєї покинутості. “Настрій покинутості”, за

В. Панченком, – це “переплетіння смертельної туги, що переходить у відчай, і злості, якій немає виходу” [9, 40], безпосередньо пов’язаний із байдужістю близьких, нерозумінням дій і вчинків дорослих.

Певний критерій моделювання дитячого “Я” – своєрідне авторське монтування недитячого розуму, здатності героя передбачати й передчувати недобре. Стан рішучості, “бойової готовності” розкривається в характері Нелі (оповідання “Щоб татко бив фашистів!” К. Гриба): “...гарячково розмірковувала, як одурити поліція, бо ж, певне, він вже вибіг і наздоганяє її. Притьмом кинулася в сусідній двір. Перебігши його, видерлася на руїну будинку, присіла за розваленою стіною. Серце калатало. “Вони прийшли по татка! – вдарилася гостра думка-здогад... Треба попередити татуса! Сказати. Щоб не йшов на побачення з мамою, а то жандарми схоплять!...” [3, 22]. Вияв дорослості Миколки (“Первінка” М. Вінграновського) акцентовано в епізоді, коли той залишається на ночівлю в степу, зокрема в його спробі виховати пса, якому він пропонує стерегти Первінку і не заважати людям брати воду із криниці. Б. Харчук у творі “Теплий попіл”, зображуючи Степана, який у всьому намагається дорівнятися до діда Гриви, працювати нарівні з ним (а то й більше), наголошує на подієвих характеристиках: прокидається раніше й клопочеться “...то над вогнищем, то над картоплею...” [13, 214], щоб зробити старому приємне. Таку поведінку хлопчика автор умотивовує на підсвідомому рівні: дитина природно потребує похвали, позитивної оцінки своїх дій дорослими. Односельце дід Грива був останньою “рідною” людиною, яку Степан боявся втратити, не хотів бути тягарем і нерідко, “...як старий...” [13, 215], реально оцінював власні сили, коли брав участь у похованні близьких і рідних людей, спалених живцем. Непрості обставини світобуття моделюють і внутрішнє “Я” маленького Федя (“Млиновеччина” Б. Харчука), що також виявляє осмислені порухи душі, які нерідко контрастують із дитинною наївністю (епізод, коли хлопчик планує запастися дровами на зиму), саможертвовністю (його мрії про вовняні панчохи для бабусі).

Мотив радості також художньо переконливо розгорнутий у творах про дітей, обраних для аналізу. Щасливим був Миколка (“Первінка” М. Вінграновського), коли слухав “голос молока” [2, 19], Климко і Зульфат (“Климко” Гр. Тютюнника) в епізоді зустрічі зі своєю вчителькою. Акцентуація на дитячих відчуттях увиразнює розуміння і сприйняття дитиною певних життєвих істин: молоко – світ ситого існування, зустріч з учителем – світ миру, добра, справедливості. Неймовірна радість, внутрішня окриленість від майбутнього побачення з дівчиною означає й вектори внутрішнього “Я” Василя (“Так пахла тиша...” В. Кави): “...їхав селом – стримував себе, а як вихопився на поле – загаласував мов божевільний...” [6, 56]. Але в сцені цієї бажаної для нього зустрічі підліток “...гарячково перекидав у голові слова, речення, думки і нічого путнього не міг послати на язик...” [6, 58], і дівчинці “...наче заціпило...” [6, 58]. Опис психологічного стану, поведінки героїв указує на сором’язливість, зніяковіння й недосвідченість у “любовних” справах, некомпетентність у “законах” щойно відчуваних почуттів. Особливі платонічні стосунки Василя з Катєю відтворені через психологічні штрихи – рухи, жести, міміку: від оклику дівчини він “...здрігнувся, заскіп на місці...”, “...ноги відмовлялись підкорятися <...> Стояв і пашів од позорища...”, “...спантеличився і став...” [6, 53], “Катя ішла лижнею, а я пурхав поруч по глибокому снігу...” [6, 54], “...безпорадно тупцяв на місці...” [6, 58], “...безпорадно озирався, ніби чекав, що хтось збоку підкаже мені про що розмовляти...” [6, 58], “...нерішуче виймав з кишені то праву, то ліву руку...” [6, 59] тощо. Важить тут і внутрішнє мовлення, яке автор означив “підступним голосом” [6, 55]: той, уявний, внутрішній голос радить хлопцеві збрехати, коли герой не знає відповіді на запитання Каті про назву гори; уявна й відповідь – подумки школяр “...люто замахнувся на нього <...>, що йому [внутрішньому голосу. – А. Т.] миттю заціпило...” [6, 55]. Промовистим видається епізод, у

якому хлопець у думках називає себе “останнім телепнем” [6, 59] та ін. Вагомі звукові й ароматичні деталі та їхнє поєднання підпорядковані психологізації світу героїв: “Каті немає. У мене раз, удруге лунко вдарило серце й завмерло...” [6, 58], “...дзеленькнула Катя...” [6, 60], “...веселим шепотом гукала Катя...” [6, 60], “...глухо й хвилююче звучав її голос...” [6, 60], “Я зачаровано слухав її. І мені справді почулося, що тиша пахне. І сіном, і кониками, і ромашками, і снігом <...> І ще Катею...” [6, 60-61] та ін. Виразно психологічні мазки, які передають вираз очей, відчуття стану природи: “І враз заскіп очима на Катиних руках. Мов гострою бритвою різонуло мені по серцю. Катині рукавички наче миші погризли. Пальці визирали з дірок – маленькі, нещасні, навіть у темряві я бачив, що вони посиніли од холоду...” [6, 58], “...зблідле од холоду обличчя...” [6, 59]. Пронизливо-правдива “мова” очей, погляду: “...її очі радісно-таємниче блиснули...” [6, 60], “Катині очі блискотіли...” [6, 60]. Як зазначав М. Кодак, саме “пластика експресивних рухів, жест, вираз обличчя, практична дія, спрямована на подолання перешкод поведінка, етично однозначний вчинок вичерпно характеризують “душу” героя” [7, 67], його багатогранну й непросту внутрішню структуру. Поділяємо цю думку, оскільки й наведений вище спектр психоінструментарію В. Кави репрезентує духовний світ, вдачу дитини-героя. А характер “залежить від зовнішніх обставин, від того, який напрямок дається йому при розвитку особами, що прямо або опосередковано керовані цим розвитком, – чи обставинами, серед яких він розвивається” [1, 348]. Саме “в суспільному та особистому житті людина знаходить джерела своєї спрямованості й волі” [8, 217], котрі з часом вималюють картину устрою індивіда.

Отже, у творах 1970–1980-х років, обраних для аналізу, виразно оприявлено низку різних внутрішніх станів героя-дитини, викликаних суб’єктивно індивідуальним розумінням певних подій, особливостей навколишнього світу загалом, рівнем самоусвідомлення. Комплекс художньо окреслених почуттів, відчуттів, емоцій, переживань персонажів, що нерідко співвідноситься з подієвими деталями психологічного змісту (крик, втеча та ін.), внутрішнім мовленням, надзвичайно широкий – від гніву, обурення, злості, ненависті, образи до страху, відчаю, рішучості, радості та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Белинский В.* Семена Порошина записки // *Белинский В.* Полное собрание сочинений : [в 13 т.] – Москва : Академия Наук СССР, 1955. – Т. 8. : Статьи и рецензии (1843 – 1845). – С. 348–358.
2. *Винграновський М.* Первінка // *Винграновський М.* В глибині дощів : [повіді, оповідання]. – Київ : Радян. письм., 1985. – С. 4–33.
3. *Гриб К.* Щоб татко бив фашистів! // *Гриб К.* Партизанські таємниці : [оповідання]. – Київ : Веселка, 1979. – С. 18–23.
4. *Жулинський М.* Людина як міра часу. Концепція людини і проблема характеру в сучасній радянській літературі. – Київ : Дніпро, 1979. – 275 с.
5. *Кава В.* Будь обережна, Марійко! : [повідь]. – Київ : Веселка, 1976. – 211 с.
6. *Кава В.* Так пахла тиша... // *Кава В.* Так пахла тиша... : [повіді та оповідання]. – Київ : Веселка, 1971. – С. 45–62.
7. *Кодак М.* Поетика як система : літературно-критичний нарис. – [2-ге вид., доповнене]. – Луцьк : ПВД “Твердия”, 2010. – 176 с.
8. *Левитов Н.* Вопросы психологи характера. – Москва : СГУ, 2009. – 293 с.
9. *Панченко В.* Енергія пошуку : [Літ.-крит. статті та нариси]. – Київ : Радян. письм., 1983. – 271 с.
10. *Письменна Л.* Тисяча вікон і один журавель // *Письменна Л.* Тисяча вікон і один журавель : [казки, оповідання, повісті]. – Київ : Веселка, 1984. – С. 407–507.
11. *Фащенко В.* Відкриття нового і діалектика почуттів. Роздуми про зображення людини в сучасній радянській прозі. – Київ : Дніпро, 1977. – 251 с.
12. *Фащенко В.* Психічні стани // *Фащенко В.* У глибинах людського буття : [літературознавчі студії]. – Одеса : Маяк, 2005. – С. 60–88.
13. *Харчук Б.* Теплий попіл // *Харчук Б.* Теплий попіл : [повіді та оповідання]. – Київ : Веселка, 1981. – С. 198–263.

Отримано 20 лютого 2017 р.

м. Дніпро